

**УРБАНИЗАЦИЈА У ИСТОЧНОЈ
И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ**

**УРБАНИЗАЦИЈА В ВОСТОЧНОЈ
И ЈУГО-ВОСТОЧНОЈ ЕВРОП**

Историјски институт
Исторический институт Белград

Нижегородский государственный
архитектурно-строительный университет"

Исторический институт Белград
Сборник статей, кн. 40
Нижегородский государственный
архитектурно-строительный университет

УРБАНИЗАЦИЯ В ВОСТОЧНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Ответственные редакторы

Срджан РУДИЧ
Исторический институт Белград

Алексей Александрович ГОРДИН
ННГАСУ Нижний Новгород

Белград
2019.

Историјски институт Београд
Зборник радова књ 40
Државни универзитет за архитектуру и грађевину (ННГАСУ)
Нижњи Новгород Русија

УРБАНИЗАЦИЈА У ИСТОЧНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Одговорни уредник

Срђан РУДИЋ
Историјски институт Београд

Алексеј Александрович ГОРДИН
ННГАСУ Нижњи Новгород

Београд
2019.

РЕЦЕНЗЕНТИ

академик Десанка КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ
др Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
др Михаил В. БЕЛОВ
др Михаил К. ЈУРАСОВ

РЕЦЕНЗЕНТЫ

академик Десанка КОВАЧЕВИЧ КОЈИЧ
др Недељко РАДОСАВЉЕВИЧ
доц. д.и.н. Михаил В. БЕЛОВ
д.и.н. Михаил К. ЮРАСОВ

*Објављивање овог зборника финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије*

*Публикација зборника остварена при финансијској подршци са стране
Министерства просвещения, науки и технологического развития
Правительства Республики Сербия*

САДРЖАЈ

СОДЕРЖАНИЕ

- 9 **Ирена Цвијановић**
ОСНИВАЊЕ И КОНТИНУИТЕТ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА НА ТЛУ СРБИЈЕ
ОД АНТИКЕ ДО СРЕДЊЕГ ВЕКА
Ирена Цвијановић
ОСНОВА И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В РАЗВИТИИ ГОРОДОВ НА
ТЕРРИТОРИИ СЕРБИИ ОТ АНТИЧНОСТИ ДО СРЕДНЕГО ВЕКА
- 25 **Ирина Юрьевна Ващева, Дмитрий Алексеевич Коряков**
ПРОБЛЕМЫ УРБАНИЗАЦИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕРБИИ
Ирина Јуревна Вашчева, Дмитриј Алексејевич Корјаков
ПРОБЛЕМИ УРБАНИЗАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ
- 47 **Николай Игоревич СОЛНЦЕВ**
ОТРАЖЕНИЕ ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРЕЖИВАНИЙ XII ВЕКА В
АРХИТЕКТУРНОМ КОМПЛЕКСЕ ГОРОДА ВЛАДИМИРА НА КЛАЗЬМЕ
Николај Игоревич Солнцев
РЕФЛЕКЦИЈА ЕСХАТОЛОШКИХ ИСКУСТВА XII ВЕКА У АРХИТЕКТОНСКОМ
КОМПЛЕКСУ ГРАДА ВЛАДИМИР НА КЉАЗМИ
- 63 **Дејан Радичевић**
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА О НАЈСТАРИЈИМ РУДАРСКИМ
ТРГОВИМА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ
Дејан Радичевич
АРХИОЛОГИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА О ДРЕВНЕЙШИХ ШАХТЕРСКИХ
ПОСЕЛЕНИЯХ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕРБИИ
- 89 **Андрей Александрович Кузнецов**
НИЖНИЙ НОВГОРОД В 1221–1229 ГГ.: ОСОБЕННОСТИ ЗАСТРОЙКИ И
ЛАНДШАФТА (ОПЫТ РЕКОНСТРУКЦИИ)
Андреј Александрович Кузњецов
НИЖЊИ НОВГОРОД 1221 – 1229. ГОДИНЕ: ОСОБЕНОСТИ ГРАДЊЕ И
РЕЉЕФА (ПОКУШАЈ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ)

- 101** **Божидар Зарковић**
ПОЈАВА УРБАНИХ АГЛОМЕРАЦИЈА НА ТЛУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ
Божидар Заркович
ВНЕШНИЙ ВИД ГОРОДСКИХ АГЛОМЕРАЦИЙ НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕРБИИ
- 117** **Артем Николаевич Маслов**
ИЗОБРЕТАЈА ИДЕАЛЬНОЕ ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ОПИСАНИЯ ДРЕВНЕЙ ТРОИ В ДВУХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЕКСТАХ
Артем Николаевич Маслов
ПРОНАЛАЖЕЊЕ ИДЕАЛНОГ УРБАНОГ ПРОСТОРА: ОПИСИ ДРЕВНЕ ТРОЈЕ У ДВА СРЕДОВЕКОВНА ТЕКСТА
- 137** **Владета Петровић**
ГРАД У ЋИРИЛСКОЈ ДИПЛОМАТИЧКОЈ ГРАЂИ
Владета Петрович
ГОРОД В КИРИЛЛИЧЕСКОМ ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛЕ
- 153** **Мирјана Маринковић**
ЖИВОТ ОСМАНСКОГ ГРАДА ДО ЕПОХЕ ТАНЗИМАТА
Мирьяна Маринкович
ЖИЗНЬ ОСМАНСКОГО ГОРОДА ДО ПЕРИОДА ТАНЗИМАТА
- 167** **Нино Делић**
УРБАНИЗАЦИЈА НАРОДА? ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ СРПСКЕ ГРАДСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА – СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
Нино Делич
УРБАНИЗАЦИЈА НАЦИИ? РАЗВИТИЕ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ И СЕРБСКИЙ НАРОД ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19 ВЕКА – СТАТИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР
- 197** **Злата Вуксановић-Мацура, Јована Тодорић**
УРБАНИЗАЦИЈА И ПРОМЕНА ПРОСТОРНИХ ОБРАЗАЦА ТРГОВИНЕ У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ
Злата Вуксанович-Мацура, Йована Тодорич
УРБАНИЗАЦИЈА И ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМ ТОРГОВЫХ ПЛОЩАДЕЙ В СЕРБИИ В 19 ВЕКЕ

- 217** **Алексей Александрович Гордин**
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ГОРОД ГОРЬКОВСКОГО АВТОЗАВОДА В
1930-Е ГОДЫ КАК МОДЕЛЬ ГОРОДСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ
Алексеј Александрович Гордин
СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ГРАД ГОРКОВСКОГ АУТОЗАВОДА
1930-ТИХ ГОДИНА КАО МОДЕЛ ГРАДСКОГ НАСЕЉА
- 229** **Анна Лазаревна Гельфонд**
ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПРОСТРАНСТВА ИСТОРИЧЕСКИХ ГОРОДОВ
НИЖЕГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ И ПРОЦЕСС УРБАНИЗАЦИИ
Ана Лазаревна Гелфонд
ЈАВНИ ПРОСТОРИ ИСТОРИЈСКИХ ГРАДОВА НИЖЊЕНовгородске
ОБЛАСТИ И ПРОЦЕС УРБАНИЗАЦИЈЕ
- 247** **Массимо Беллотти**
ПУБЛИЧНЫЙ КОНКУРС АРХИТЕКТУРНО-УРБАНИСТИЧЕСКОГО
РЕШЕНИЯ – „СТРЕЛКА» В НИЖНЕМ НОВГОРОДЕ – ПЛАНИРОВАНИЕ
ВАЖНОГО ГРАДОСТОРИТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА“
Масимо БЕЛОТИ
ЈАВНИ ПОЗИВ ЗА АРХИТЕКТОНСКО И УРБАНО РЕШЕЊЕ – „СТРЕЛКА У
НИЖЊЕМ НОВГОРОДУ – ПЛАНИРАЊЕ ЗНАЧАЈНОГ УРБАНОГ ЈАВНОГ
ПРОСТОРА“

Злата ВУКСАНОВИЋ-МАЦУРА

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
Београд
Србија

Јована ТОДОРИЋ

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
Београд
Србија

УРБАНИЗАЦИЈА И ПРОМЕНА ПРОСТОРНИХ ОБРАЗАЦА ТРГОВИНЕ У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ*

Апстракт: Рад приказује промене просторних образаца трговине у Србији у 19. веку настале под утицајем процеса урбанизације. Анализирано је како су се раст броја становника у урбаним срединама и други чиниоци, те последично ширење градске територије и трансформација постојећих структура и функција, одражавали на физички оквир трговине и простор у коме се одвијала. На основу картографског материјала, писаних извора и литературе, анализирани су промене форме и садржаја чаршија, које су се током 19. века у многим српским варошима претварале у трговачке улице са модерним специјализованима радњама. Посебна пажња је посвећена разумевању ових процеса у Београду у коме се сплет некадашњих чаршија постепено преобликовао, формирајући трговинско-пословно средиште престонице.

Кључне речи: трговина, радња, дућан, чаршија, трговачка улица, просторни образац, урбанизација.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Географија Србија* (ИИИ 47007).

Проучавајући однос између урбанизације и урбаног развоја, урбани географи Јакобсон и Пракаш, детерминишу урбанизацију као процес у коме долази до промене места живљења становништва услед измењених општих друштвених услова, додајући да је од изузетног значаја разумевање фактора који покрећу и одржавају овај процес, као и ширих последица до којих доводи.¹ Из таквог схватања јасно се може уочити да је процес, а не стање, „битан атрибут урбанизације.“² Посматрано у контексту града и градског живота, урбанизација „производи промене“ у урбаним системима.³ Тако настале промене нису једноставни догађаји у којима се мењају само поједине одлике, већ процеси који обухватају све четири базичне компоненте урбанизације – демографску, економску, географску и социјалну.⁴ Промена места живљења становника из руралних ка градској средини, развој секундарног и терцијарног привредног сектора, настанак нових занимања и ширење градске доминације, чине важна обележја процеса урбанизације развијених земаља 19. века и великог броја земаља 20. века.

Хачинсон говори да урбане студије садрже два велика поглавља. Једно је урбанизам који се бави истраживањем дејства градова на људско понашање и урбани живот и, друго је урбанизација чији је предмет проучавање раста градова. Урбанизација укључује процес концентрације становништва у граду, али и ширење града у простор околних заједница и региона.⁵ Овај процес није једноставан и ту се истичу две главне компоненте које се могу означити као, прво, демографске одлике урбанизације, док су, друго, структурна својства урбанизације која су фокусирана на концентрацију економских активности у градском простору. Између ове две компоненте увек постоји повезаност, али економска концентрација не мора да буде искључиво зависна од демографске.⁶ У периоду рађања и успона индустријског града у 18. и 19. веку, индустрија је била кључни покретач економских вредности због чега је директно повезивана са осталим видовима концентрације и

¹ L. Jacobson, V. Prakash, *Urbanization and Urban Development: Proposals for an Integral Policy Base*, Urbanization and National Development, Sage Publications 1971, 15. Такође: A. J. Scott, *Industrialization and urbanization: A geographical agenda*, *Annals of the Association of American Geographers* 76, 1 (1986) 25–37.

² V. Macura, *Grad i urbanizovani predeo*, Beograd 1989, 119.

³ L. Jacobson, V. Prakash, *Urbanization and Urban Development*, 15.

⁴ V. Macura, *Grad i urbanizovani predeo*, 124.

⁵ R. Hutchinson, *Urbanization*, *Encyclopedia of Urban Studies*, 2010, 887.

⁶ L. Nilsson, *Urban history – Urbanization*, *Encyclopedia of Urban Studies*, 2010, 881.

урбанизације као целовитог процеса.⁷ Међутим, у малим и неразвијеним срединама, каква је била Србија током највећег дела 19. века, раст градова јесте био евидентан, али није био заснован на индустрији, већ на трговини и занатству. Отуда потиче веза између процеса урбанизације, какав је постојао у Србији, а овде схваћеног као концентрација становништва у варошима, и чаршија као главних носилаца привредног развоја.

Раст вароши у Србији 19. века видљив је из података које је Даница Милић-Миљковић објавила у Енциклопедији Југославије.⁸ На основу њих су, у табели 1, дати подаци о броју становника за три временска пресека, у 1834, 1866. и 1895. години. Учешће београдске популације у укупној варошкој популацији 1834. било је 23%, а 1895. је износило 28%. Базни индекс раста Београда од 1834. до 1895. био је 849, а свих осталих вароши је износио 635, док је за Србију био свега 368. Посматрано са популационог становишта, претходни подаци показују изражену доминацију Београда. Из ових података се види да је Србија као целина заостајала око два пута за варошима, и око три пута за Београдом. Магнетизам престонице директно се одражавао на њену привредну активност, прво на чаршије а потом на трговачке улице као нову форму, при чему је постојао и повратни процес у коме је привредна активност повећавала атрактивну снагу Београда.

Табела 1. Кретање броја становника од 1834. до 1895. у Србији, Београду и варошима

Година	Србија	Београд	Све вароши	Вароши без Београда
1834*	678.200	7.050	31.300	24.250
1866**	1.216.250	24.750	84.050	59.250
1895***	2.493.750	59.800	213.800	154.000
Базни индекс (1834–1895)	368	849	683	635

* Подаци за вароши Београд, Крагујевац, Шабац, Пожаревац, Смедерево, Чачак, Ваљево, Крушевац, Краљево, Алексинац, Зајечар, Јагодина, Параћин, Неготин

** Подаци за Лесковац и друге вароши као за 1834. годину.

*** У 1895. години су укључене и вароши Ниш, Лесковац, Врање, Пирот и Прокупље.

(Извор: Милић-Миљковић 1986², 558.)

⁷ L. Mumford, *Grad u Historiji*, Zagreb 1988, 452–488.

⁸ D. Milić-Miljković, *Gradovi*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 3, Zagreb 1986², 558.

Веза између урбанизације и развоја трговине током историје је уочена као један од градивних блокова у формирању урбаних средина, а Луис Мамфорд истиче да је трговина „служила као снажан стимуланс развоја“.⁹ Јован Цвијић, истражујући Балканско полуострво, бележи да су неке вароши „у турско време [...] имале велики значај, било као караванске станице, било као места панађура [...] Ове су станице добиле изванредан значај и кадшто постале живе караванске вароши; у њима се развијају многобројни занати и занимања [...] Вароши у којима су се држали вашари постале су најбогатији и најнапреднији центри у унутрашњости Полуострва.“¹⁰ Цвијић такође бележи и „обрнуту тачку у развоју балканске трговине и балканских вароши“, односно ситуације када је са изградњом железнице и јењавањем караванског преноса робе, долазило до затварања многих чаршија и опадања важности и пропадања појединих вароши. У таквим околностима, варош би опстала уколико се налазила на раскрсници важнијих путева, па би чак „често у кратком времену постала трговачки снажна и порасла бројем становништва.“¹¹ За сагледавање односа између процеса урбанизације и просторних образаца трговине потребно је размотрити неколико кључних одредница, као што су варош и чаршија, центар и трговачка улица, дућан и радња.

Током 19. века у Србији су термином варош, као и њему блиским изразом град, означаване различите урбане формације, како у свакодневном говору, тако и у административним одређењима урбаних насеља.¹² У првој половини 19. века *варош* је означавала урбану формацију која је обухватала цивилни део насеља, формиран око утврђења, које често називамо град, али и већа насеља без војних инсталација.¹³ Урбани карактер вароши долазио је из њених доминантних функција, као што су управно-административне, судске, здравствене, просветне, трговачке, занатске и саобраћајне, као и становништва које су, између осталих, чинили

⁹ L. Mamford, *Kultura gradova*, Novi Sad 2010, 29.

¹⁰ J. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966, 234–235.

¹¹ *Исто*, 236.

¹² Различита значења вароши и града постојала су и касније током 20. века. Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976.

¹³ Назив варош коришћен је и за неке друге просторно-административне целине, као што су самостално мање или мало урбано насеље које нема индустријски карактер или преиндустријску урбану форму која је у Србији постојала до првих деценија 20. века, без обзира на њихову величину или значај. В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1972², 54.

службеници, трговци и занатлије.¹⁴ Турски путописац Евлија Челебија, као елементе вароши наводи махале, гробља, света места, излетишта и, као најважније, чаршије.¹⁵ Махале су биле стамбени делови вароши насељене према религијској, етничкој или еснафској припадности становника. Свака махала је по правилу имала свој верски објекат (џамија и месџида, синагога или црква), често школу и продавницу. Уличну матрицу вароши чинила је мрежа, готово лавиринт, кратких и нешто дужих неправилних и вијугавих улица, које су биле оивичене високим зиданим оградама постављеним дуж имања, раздвајајући тако приватно од јавног.¹⁶

Чаршија је чинила посебан простор вароши. Она је, како наводи Владимир Мацура, имала многа значења, од просторно-функционалних до симболичких, која су упућивала на дубоку повезаност варошких простора са „сложеним стањима друштвеног духа који се у њој уобличавао, али који ју је и обликовао“.¹⁷ У контексту овог текста чаршија је сагледана као пословно-трговачки део вароши. Путујући по Србији почетком 19. века, Ото Дубислав Пирх описује једну београдску чаршију из тог времена: „Српски, грчки, турски трговци седе у малим дућанима, један до другог; ту видите лепе енглеске и турске штофове, еспап сваке врсте, све то укусно распрострањено и поређано. Поред трговаца, у таквим истим дућанима раде занатлије, било унутра у дућану или на јако испалом ћепенку. Фурунчија, пиљар, продавци печеног меса и рибе изнели су њихове еспапе на ћепенак и справљају у отвореном простору иза тога, друго, тазе. Само кафеџија и берберин раде у затворену простору.“¹⁸

Дућан, једно од главних обележја чаршија, био је врло уочљив са својом карактеристичном формом и изгледом, те специфичном организацијом простора и рада. Израз „дућан“ је потицао од турског *dükkyan*, како је називана трговачка радња у којој се одвијала малопродаја робе.¹⁹ Био је то доминантан простор у коме је излагана и продавана роба на „главним местима“ у варошима у Србији почетком 19. века. Уобичајено је имао једну просторију малих димензија, оријентисану ка улици. Био је грађен у дрвету или зидан, а шиндра је била најчешћи кровни покривач. По правилу, већи број дућана био је постављен један до другог,

¹⁴ J. Todorčić, T. Jojić Glavonjić, *Urban Geography in Serbia: from "Varošica" to Conurbation, 150th Anniversary of Jovan Cvijić' Birth*, Belgrade 2016, 650.

¹⁵ E. Čelebija, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1954, 93–105.

¹⁶ Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976.

¹⁷ V. Macura, *Čaršija i gradski centar*, Beograd–Kragujevac 1984, 7.

¹⁸ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 31.

¹⁹ S. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX vek*, knj. 3, Beograd 2005, 1234.

формирајућу непрекинут низ, често покривени и заједничким кровом. На дућану се ка уличној страни налазио *ћепенак*, специфичан вишенаменски елемент састављен из неколико дрвених покретних сегмената. Служио је као преграда између унутрашњости радње и улице и био коришћен као врата, али и као продужетак дућана ка улици. Био је то својеврстан пулт на који је била постављена роба за продају, на коме се седело и радило, пред муштеријама и пролазницима.

Морфолошке одлике чаршије биле су повезане са варошком матрицом и структуром и њеним географским положајем. Издвајала су се четири основна типа чаршије који су се могли препознати у српским варошима током прве половине 19. века, и то: линеарни, рачвасти, крстасти и мрежаста.²⁰ Прва три типа била су карактеристична за мање вароши, док је четврти, мрежаста, био одлика већих урбаних средина. Једноставне линеарне чаршије су се пружале дуж главних комуникација, док се на крајевима налазила пијаца или неки значајнији објект, какве су биле чаршије у Чачку или Гроцкој. Сложеније су биле рачвасте чаршије. Оне су такође пратиле комуникације које су се рачвале под правим или оштрим углом, образујући „Т“, „L“ или „Y“ форме. Таква је била, рецимо, пожаревачка чаршија коју су чинила два крака која су се под правим углом сусретала на тргу. Крстасте чаршије, попут оних у Јагодини и Алексинцу, биле су веома ретке у српским варошима прве половине 19. века. Наиме, њихова форма настала укрштањем равних праваца под правим углом, није била у сагласности са окружењем и неправилном варошком структуром, што је ограничавало њихов раст. Најпознатија од ових чаршија била је на Дорћолу, у Београду, која је вукла порекло још од римског *cardo-decumanus* раскршћа. Најсложеније су биле чаршије које су попут мреже пратиле варошку матрицу. Чинио их је већи број улица које су се међусобно пресецале и биле повезане. Такве, мрежасте чаршије, постојале су у Београду, Крагујевцу или Поречу/Доњи Милановац.

Постепено ослобађање од отоманске владавине, стицање делимичне независности, одлазак турског и насељавање српског становништва, чинили су низ преломних друштвених и политичких догађаја који су водили ка интензивним трансформацијама варошких структура.²¹ Почетни кораци на регулисању српских вароши које је иницирао кнез Милош током 1830-их година, додатно су поспешивали тај процес, који се неминовно одражавао

²⁰ V. Macura, *Čaršija i gradski centar*, 63–66.

²¹ З. Вуксановић-Мацура, Д. Ђоровић, *Зелени простори старог језгра Београда: историјски развој и савремена трансформација*, Стара градска језгра и историјске урбане целине – проблеми и могућности очувања и управљања, Београд 2013, 218–234.

на просторне обрасце трговине.²² Поред наслеђених турских чаршија настајале су нове, које су се половином 19. века, плански или спонтано повезивале у јединствену мрежу, формирајући тако пословно-трговачко језгро града. Нове чаршије су имале нове садржаје и другачије осмишљене и организоване просторе у којима је излагана, нуђена и продавана роба различитих квалитета. Продавнице и магацини, смештени у приземљима новоподигнутих зграда, дуж равне трговачке улице, постају нови симболи трговине и пожељног урбанитета.

Оно што је у највећем разликовало нове трговачке улице друге половине 19. века од некадашњих чаршија били су излози. Феликс Каниц је са свог другог путовања по Србији, крајем тог века, забележио у Београду: „У Дубровачкој²³ и Кнез-Михаиловој улици, које су поплочане крупном коцком, и у споредним улицама уз њих, налазе се најбоље снабдевене радње, на пример Женског удружења за националну домаћу радиност, које је основала краљица Наталија, Прве београдске лимарске задруге, јагодинске фабрике стакла и керамике, продавница каљевих пећи Л. и Ц. Хартума, Краљевског угарског трговачког музеума; ту су и највеће књижаре, погребна предузећа и продавнице цвећа. Магацини за женску и мушку конфекцију, галантеријске јувелирске и деликатесне радње итд. привлаче својим богатим излозима радозналу публику. Уз упадљиво исписане фирме, већином на српском и немачком каткад и на француском, енглеском и руском, често иду популарни називи: на пример „Код Бечлије“, „Кицош“ и сл., затим освојене медаље и крстови, титуле „Дворски лиферант Његова Величанства Краља“ или „краљице Наталије“ итд. – све то изнад често китњастих портала.“²⁴

Претварање чаршије у главну улицу центра

Већина места у Србији крајем 18. века, која се могу означити као урбана, била су настањена муслиманским живљем, а нека од њих, које је Вук Стефановић Караџић означио као „градови“, имала су и војне гарнизоне.²⁵ Београд је у том делу Отоманског царства био најзначајније

²² В. Максимовић, *Urbanizam u Srbiji*, Београд 1962², 100–105.

²³ Дубровачка улица је ранији назив за данашњу Улицу краља Петра. Каницов опис се односи на део Дубровачке улице од Саборне цркве до Узун Миркове улице.

²⁴ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до XIX века*, књ. прва, Београд 1985, 65.

²⁵ В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница 2 (1827) 41–52.

војно средиште. Следили су га Шабац и Смедерево и заједно су чинили део границе ка Аустрији. Градови, у Вуковом значењу те речи, стајали су у врху хијерархије места не само у Србији, већ и на целом Балкану. За њима су следиле паланке, такође утврђена урбана насеља али нижег ранга, затим вароши и најзад варошице. Села, која су била настањена српским живљем, нису припадала овом систему насеља.²⁶ На прелазу 18. у 19. век, османски насељски систем био је у опадању, што је била последица полаког урушавања некадашњег моћног царства.

Пропадање урбаних насеља у исто време је значило и пропадање свих његових структурних елемената. Махале, гробља, излетишта и лугови, света места и богомоље, лимани, па и чаршије, били су захваћени тим процесом. Описи западних путника који су у првим деценијама 19. века стизали у Београд, говорили су о веома лошем стању некада славног шехера. Како бележи енглески племић Александар Кинглејски, улице су биле испуњене свакојаком нечистоћом, куће су биле оронуте и многе у паду, а чаршија и њени дућани одавали су учмалост лишену значајније привредне активности.²⁷ Неподношљив смрад се ширио посвуда. Некадашње богате ерлијске хаљине заменила је изношена одећа, а само је оружје заденуто за појасеве разликовало сталеже и указивало ко је господар у Србији. Кроз слику постепеног пропадања вароши из прве половине 19. века, понегде се пробијала светлост старих чаршијских манира још увек уважених дућанџија који су водили бригу не само о муштеријама, већ и о моралу домаћег живља, као што је бележио Сретен Л. Поповић.²⁸ С друге стране, документују се и страшни зулуми и јавни злочини над Србима, који су манифестовали још једну потврду османског господарства.

Почев од мировног уговора из 1815. године, Срби су задобили широка права бављења трговачким пословима, која су до Првог српског устанка била у искључивом поседу муслиманског становништва. Ова одредба мировног уговора била је први и можда најзначајнији покретач рађања новог друштвеног устројства, које ће се крајем 19. и почетком 20. века претопити у капиталистички друштвени поредак.

Упоредо са тим догађајима текле су и промене варошких структура и функција, што је било обележено јасном тежњом за модернизацијом. Србија, односно власт и народ Кнежевине, имали су неколико различитих

²⁶ Б. Којић, *Варошице у Србији у XIX веку – Регионално урбанистичка студија*, Београд 1970, 2–4.

²⁷ Видети: Н. Мишковић, *Базари и булевари: свет живота у Београду у 19. веку*, Београд 2010, 159–162.

²⁸ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878–1890)*, Београд 1950, 121–124.

приступа у поступању према чаршијама. Први се тицао наслеђених османских чаршија у старим варошима и варошицама. Генерално, Срби су према османском наслеђу имали амбивалентан однос. С једне стране, све што је излазило из оријенталног миљеа постепено је затирано или није одржавано, док је, с друге стране, постојала тежња појединаца да се населе у старим дућанима и да чаршије модернизују.²⁹ Тако је постепена куповина имања од Муслимана забележена у Крагујевцу, Чачку, Карановцу/Краљеву, Ваљеву, Ћуприји, Ужицу.³⁰ Други приступ је постојао у срединама у којима није било могуће да се власништво у чаршијама сукцесивном заменом претвори у српско, хришћанско. Тада су Срби у неким варошима основали нове чаршије, што је лагано водило ка стварању једноставног система централних места.³¹ У раним случајевима таквог начина стварања нових чаршија мотиви нису били пословни, већ пре свега политички. Срби су тежили да овладају целокупним системом насеља, без обзира на лош квалитет њихових структура. Применом такве политике формиране су Абаџиска чаршија (1847) и чаршија на Теразијама за ковачки еснаф у Београду, затим у Јагодини (1832) и Великом Градишту (1836). Трећи правац деловања био је повезан са оснивањем нових вароши и успостављањем нових чаршија. Тако су нове чаршије настале са новоформираним местима Пожега (1832), Лозница (1833), Лешница (1834), Рашка (1835), Алексинац (1839) и Бајина Башта (1858).³² Нова насеља су била налик пречанским селима и малим местима, планирана на бази ортогоналне матрице, са чаршијом повученом кроз једну од централних уличних осовина.³³ План Пореча/Доњи Милановац израђен 1831. године добро илуструје овај манир регулационог планирања. Деспотовица/Горњи Милановац, који је основан 1855. године, као једно од последњих места у низу, својом чаршијом, тргом, јавним зградама и стамбеним блоковима показује далеко богатију насељску структуру

²⁹ В. Maksimović, *Urbanizam u Srbiji*, Beograd 1962², 99.

³⁰ В. Miljković-Katić, *About Contradictory policy of purchases of Muslim estates in Belgrade and the Principality of Serbia*, Belgrade 1521–1867, Beograd 2018, 351–358.

³¹ Овај процес се, са становишта привреде, трговине и потрошње, у многим варошима у Србији одвијао тек крајем 19. и почетком 20 века.

³² V. Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka – Studijski i dokumentacioni materijal za Prostorni plan SR Srbije*, Beograd 1983, 37–56.

³³ Б. Којић, *Насеља у Војводини. Генеа, садржина и урбанистичка структура према архивским техничким подацима*, Глас САНУ ССЛ (1961) 63–82; А. Djukic, А. Stupar, В. М. Antonic, *The Orthogonal Urban Matrix of the Towns in Vojvodina, Northern Serbia: Genesis and Transformation, Designing Grid Cities for Optimized Urban Development and Planning*, Hershey PA 2018, 128–156.

од насеља из 1830-их.³⁴ У случају Деспотовице уочава се постепено преображај некадашње чаршије у савремени варошки центар, који ће се разбуктати тек крајем 19. века и преточити у нову урбану структуру.

Средина 19. века је донела узбудљиве политичке догађаје из којих се убрзо изродио нови планерски стил уређивања чаршија и варошких ткива. Први догађај је била Светоандрејска скупштина из 1858. године, на којој је кнез Александар Карађорђевић детронизиран под снажним оптужбама да за деценију и по своје владавине „није извршио ферман о исељавању Турака из Србије гласећи, који је требало непримјено извршити?“³⁵ Консензус народа и буржоаске елите, која се рађала, о обавези „исељења Турака из Србије“ био је праћен променом династије. На кнежевски престо је враћен остарели Милош Обреновића, а две године касније наследио га је син Михаило. У Београду је 1862. године избио сукоб српске и турске стране, а османски гарнизон је бомбардовао варош у шанцу. Посредовањем Конзуларног тела спор је решен мирним путем. На међународној конференцији одржаној у Канлици, и након три месеца преговора, потписан је Протокол. На основу члана 7 из Протокола, царске трупе су остале у тврђавама градова Шабац, Београд, Смедерево и Фетислам/Кладово, а према члану 8 „Турци излазе из Србије од свуда па и из вароши Београда“.³⁶ То је значило да је муслиманско варошко становништво око поменутих тврђава морало да прода своја имања српској страни и да се исели „на најбржи могући начин“.³⁷ Тај процес, који је био дипломатско-финансијско-геодетски, потрајао је неколико година и завршен је откупом муслиманских имања и дефинитивним одласком свих трупа 1867. године. Земљиште је постепено прелазило у посед Србије, која је могла слободно да уређује своје вароши, а као резултат је произашла нова урбанистичка пракса.

Период од 1867. до 1914. године Бранко Максимовић је означио као време реконструкције српских вароши, што је била потпуно нова урбанистичка реалност.³⁸ Иако је тај грађевинско-регулациони процес зачет нешто раније већим бројем наредби кнеза Михаила о постепеном

³⁴ В. Максимовић, *Urbanizam u Srbiji*, 106–110; В. Кривошејев, *Ваљево: настанак и развој града*, Ваљево 2012, 119–124.

³⁵ А. Раденић, *Светоандрејска скупштина у Београду 1858–1859 године (Поводом стогодишњице)*, Годишњак града Београда V (1958) 124.

³⁶ Ј. Дајковић, *Београд и случај на Чукур чесми – Бомбардовање Београда*, Годишњак града Београда IV (1957) 316.

³⁷ Исто.

³⁸ Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914. године*, Београд 1978, 19–34.

рушењу шанца око београдске вароши, он се ипак везује за план регулисања дела Београда у шанцу, који је од 1864. до 1867. године израдио Емилијан Јосимовић.³⁹ Овај обиман урбанистички захват реализован је у наредних пет деценија.⁴⁰ Урбано ткиво Београда, у време када је Јосимовић премеравао варош и припремао план, претежно је било формирано у зонама Теразија, Савамале, Палилуле и Западног Врачара, док је на падини ка Дунаву било скоро у целости напуштено и девастирано. Са нестанком муслиманске махале, нестала је и некадашња чаршија у данашњој Улици цара Душана и њен крак на Зереку, дуж дела данашње Улице краља Петра, од Душанове до Узун Миркове. Померање ткива природно је водило ка појави нових трговачких линија и средишта на већем броју места у граду.

Реконструкције варошких средишта и некадашњих чаршија били су скупи и обимни грађевински радови у којима су се преплитали урбанистички, финансијски, шпекулантски и дневно-политички погледи и послови. У то време нестају некадашње чаршије и рађају се градски центри и главне трговачке улице. Централна власт је, преко Министарства грађевина, током друге половине 19. века практиковала две основне политике реконструкције средишњег ткива. Једна, рационална политика, почивала је на схватању да је затечена регулација, која је у многоме била последица грађевинских интервенција у првој половини 19. века, материјална вредност коју треба чувати и која треба да буде унапређена путем минималних радова на уличној регулацији. Уређење Крагујеваца (1879), Ниша (1878), Зајечара (1887), Крушевца (1899), Ужица (1891), Ђуприје (1891), Пожаревца (1894) припадало је овом виду планирања чији је резултат била полигонална матрица са главном трговачком улицом у средишњој позицији. Друго су били планови и реализације израђене у ортогоналном маниру, као што је био Јосимовићев план за Београд (1867), као и планиране регулације Алексинца (1878–1884) и делом у Жабарима (1887), затим у Куршумлији (1888), делом у Сурдулици (1893) и Краљеву (1901). Главна трговачка улица у овим случајевима била је постављена у средишту града, а понекад, као у Пожеги или Краљеву, оплемењена централним тргом.⁴¹ Градови и мања места, сада већ Краљевине Србије, крај 19. и почетак 20. века дочекали су скоро без назнака некадашње

³⁹ Е. Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда, што лежи у шанцу*, Београд 1867.

⁴⁰ З. Вуксановић-Мацура, *Инжењер и кнез: модернизација и европеизација Београда*, Изградња 4–6 (2018) 150.

⁴¹ Д. Кузовић, *Урбанистички развој варошице Бајина Башта*, Изградња 3–4 (2019) 1.

оријенталне варошке матрице и њене архитектуре. Нестали су ћепенци, јавили су се локали, базари су нестали пред булеварима, чаршије су уступиле место трговачким улицама, калдрму је сменио асфалт, уместо башти никли су паркови. Трансформација места од пропале оријенталне вароши ка скромном европском граду био је капиталан резултат српског 19. века.

Процес померања језгра града: случај Београда

Значај Београда за Османско царство лежао је у његовој геостратешкој позицији. Ко је држао Београд поседовао је и Смедеревски санџак (Београдски пашалук) и даље везе ка југу и истоку. Упорно османско изигравање обавезе да Србима преда Београд, које се протезало од хатишерифа из 1830. године, па до 1867. када су кнезу Михаилу предати градови „на чување“, на најбољи начин сведочи у којој мери су овај град, његова тврђава и варош били значајни за безбедност границе ка Аустрији, касније Аустроугарској.⁴² Тако је првобитна престоница Србије, од Другог устанка до 1841. године, био Крагујевац, што је било условљено безбедношћу. Ипак, поглед Милоша Обреновића био је окренут ка Београду, али му је било јасно да османске власти не намеравају да иселе своје становништво и да Срби не могу да рачунају на запоседања имања у целокупној вароши у шанцу, али да је то било могуће на њеном мањем делу окренутом ка Сави (око данашње Саборне цркве). Ото Дубислав Пирх и други путописци бележили су да је током треће и четврте деценије 19. века српски крај на савској падини био чист и уредан, да је имао више јавних зграда, кнежев двор и цркву у изградњи.⁴³ Млади кнез Михаило је 1841. године ту подигао „Старо здање“, касније названо „Код Јелена“, први модеран хотел у Београду.⁴⁴

Србија је својом популационом и имиграционом политиком привлачила и досељавала ново хришћанско, претежно српско становништво из других области Османског царства, са југа и запада. На основу хатишерифа, земљиште изван београдске вароши није било под јурисдикцијом османске управе, већ српске. Те „српске слободне ливаде“ биле су простор новог насељавања. Четири нове српске махале – Букурешт-мала (у Карађорђевој улици испод Варош капије, па све до Берзе), Сава-мала (дуж Савске и

⁴² Ј. Дајковић, *Београд и случај на Чукур чесми – Бомбардовање Београда*, 316.

⁴³ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 31.

⁴⁴ Д. Ђурић-Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988, 97–112.

Сарајевске улице), Теразије-мала (око данашњих Теразија) и Палилула (испод Ташмајдана, око данашње Улице краљице Марије) били су први простори које је кнез Милош оформио, делимично регулисао и населио.⁴⁵ Ове акције су означаване као формирање „нове вароши“, али се заправо радило о предварошким српским селима или предграђима.

Трећи развојни правац српског Београда ван шанца био је на Западном Врачару, што је био први велики урбанистички пројекат. Овај подухват, којим је формиран један од најважнијих крајева, иницирао је кнез Милош са свешћу да је за будућу српску престоницу неопходно обезбедити простор за смештај државних зграда, касарни, црква и места за насељавање.⁴⁶ Изградња на Западном Врачару, на основу планова страног инжењера Франца Јанкеа, за собом је повукла померање тежишта целокупне вароши у правцу југа и запада. На каснијим плановима, Кениговом из 1854, Зарићевом из 1878, затим плану Јована Смедеревца из 1890, Бешлићевом из 1893, као и на Војно-топографском плану Београда и околине из 1919, може се пратити овај развој. Упоредо са померањем града померана су и његова средишта, у рано време неколико чаршија, у каснијем добу, пред крај 19. и почетком 20. века, читаве мреже трговачких улица.

Систем чаршија у Београду за време прве владавине књаза Милоша био је скроман. Маџура даје њихове називе и описе.⁴⁷ Реч је о старим варошким чаршијама из „турског доба“. Традиционална чаршија положена у данашњој Улици цара Душана делила се на „Битпазарску чаршију“ (део Улице цара Душана ка Калемегдану) и на „Дорћолску чаршију десно Видин капији“. Низ данашњу Дубровачку улицу пружала се „Долња чаршија“, а уз Краља Петра улицу „На Зереку чаршија“. Њен интензитет је опадао ка данашњој Узун Мирковој улици да би се поново појачао у српском делу вароши. Трасом данашње Васине улице пружала се „Стамболкапијска чаршија“, од Велике пијаце која је делом била и старо муслиманско гробље (данашњи Студентски трг и Академски парк). Све ове чаршије биле су општег типа у којима су се мешали трговачки, занатски, механџиски, кафеџиски, берберски дућани, ћерпици терзија, ћурчија, папуџија, фурунџија, самарџија, абација, тутунџија, мутавџија и других. Понегде су у њима биле јавне чесме, пропале и сачуване џамије, пазари, а и стамбене куће ограђене високим зидовима.

У првој половини 19. века сва четири српска предграђа ван шанца имала су своје локалне чаршије: Букурешт-мала, на обали Саве, била

⁴⁵ V. Macura, *Čaršija i gradski centar*, 76, 107–109.

⁴⁶ Б. Максимовић, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941*, Београд 1983, 21–28.

⁴⁷ V. Macura, *Čaršija i gradski centar*, 74–81.

Дорћолска чаршија почетком 19. века на слици Карла Гебела

Улица кнеза Михаила крајем 19. века, цртеж Феликса Каница

је део јаке пословне улице састављене од царине, „полицаја“, дућана, магаза, везирових складишта брашна, представништва бродских компанија, кафана, јавних кућа, свратишта, и нешто станова махом у партајама. Топоним Букурешт-мала временом се изгубио, јер је то био потпуно сиротињски крај, и простор је означаван једноставном речју пристаниште. Упркос постепеном пропадању, Београд је био важно пристаниште, нека врста логистичког центра за промет робе која је долазила и одлазила из околних земаља, али и из далеке Француске или Шведске.⁴⁸ С времена на време стизали су и каравани камила. Савско пристаниште је било много више него обичне, локалне чаршије какве су се налазиле у остала три предграђа.

Током 1830-их комбинација и мешавина роба и дућана намењених домаћем становништву био је једини садржај малих чаршија у Савамали, на Теразијама и у Палилули. За разлику од савског пристаништа које дуги низ година није мењало просторну организацију и функционалну оријентацију, јер је било стешњено рељефом обале, три мале чаршије – савамалска, теразијска и палилулска, средином 19. века су се повезале, формирајући мрежу трговинских улица тадашње централне зоне Београда. Анализе Кениговог плана из 1854, као и других картографских извора, све до Зарићевог плана из 1878, показују богат сплет чаршија мешовитог типа и „еснафских“ чаршија. Ту су се налазиле Абаџиска чаршија (у Улици краљице Наталије) или Фишекџијска (у Булевару краља Александра, на ивици данашњег Ташмајданског парка). Унутар њих су биле лоциране друге привредне и јавне зграде, међу којима су се истицали кнежев Двор и Кнежева канцеларија, већи број касарни, али и Марвени трг (на месту данашње зграде Скупштине) и бројне кафане.⁴⁹ Овај богати сплет се, користећи данашње називе, протезао од Бајлонијеве и Палилулске пијаце, уз Таковску улицу до Улице краља Милана, затим се преко савске падине, где су доминантне биле Балканска и Улица краљице Наталије, спуштао ка железничкој станици и ишао Карађорђевог улицом. Такође је обухватао и потес дуж Призренске улице, део Теразија, Трга Републике, и горњу зону Булевара деспота Стефана. То је данашњи најужи део центра града.

Претходно је истакнуто да је 1867. година донела нови планерски стил, који је кроз план Емилијана Јосимовић одсликавао тежњу Кнежевине за модернизацијом као реалним комуналним актом и европеизацијом

⁴⁸ М. Савин, *Београдско пристаниште у XIX столећу*, Годишњак града Београда XIV (1967) 127–139.

⁴⁹ V. Macura, *Čaršija i gradski centar*, 111.

као симболичким чином.⁵⁰ Процес унапређења београдског централног ткива и система локалних центара подржавале су две нове појаве. Прва је била оријентација ка индустрији кроз Закон о потпомагању индустријских предузећа, а друга установљавање Берзе, што се уобичајено у литератури тумачи као увођење капитализма у Србију.

Крајем 19. и почетком 20. века трговачке улице су у целости испуниле централну зону Београда, која је недуго за тим, после Првог светског рата, називана „сити“. Његова главна осовина протезала се Улицом кнеза Михаила, преко Теразија и дуж Улице краља Милана, до Славије. Садржаји овог линеарног потеса биле су, у строгом центру, ексклузивне радње са скупоценом робом, ресторани, биоскопи као нови вид забаве, новоподигнуте стамбене и не мали број државних зграда, пословне палате, свакако и краљев Двор. Други крак београдског центра се кретао Булеваром краља Александра, чија је велика дужина од угла са Влајковићевом улицом ка Вуковом споменику била окупирана јавним зградама, да би трговачки део кренуо другом страном, од Ресавске, па се без значајних прекида пружао све до Цветкове механе. Десетине трговачких улица, нешто мањег значаја, пресецале су у свим правцима централну зону града у чијем средишту су биле Теразије. На периферним деловима града, на Чубури, у Дунавском крају, на Булбулдери, Карабурми, Вождовцу и другим излазним правцима, лежали су мали центри претежно окренути ка потребама локалног живља или сељака који су ишли ка градским пијацама. Београдски систем центара у коме се уочава централна зона, из које главним артеријама крећу трговачке улице и локални центри, потпуно је пратио морфологију урбаног ткива, односно распоред становништва, густине настањености и имовно стање домаћинства.

⁵⁰ З. Вуксановић-Мацура, *Инжењер и кнез*, 149–150.

**Злата Вуксанович-Мацура
Йована Тодорич**

**УРБАНИЗАЦИЈА И ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМ ТОРГОВЫХ ПЛОЩАДЕЙ
В СЕРБИИ В 19 ВЕКЕ**

Резюме

В статье анализируются изменения форм торговых площадей, наступившие в процессе урбанизации в Сербии в 19 веке. Предоставлен анализ того, каким образом рост населения в городских районах, последующее расширение городских территорий, трансформация уже существовавших структур и функций, а также и другие факторы, влияли на торговую деятельность и пространство, на котором она разворачивалась. Основываясь на картографических материалах и письменных источниках, отслеживаются изменения формы и содержания торговых городских центров османского типа (*срб.* чаршија), которые во многих сербских городах 19 века трансформировались в торговые улицы с современными специализированными магазинами. Постепенное освобождение от османской власти и обретение независимости, также стимулировалось экономическими изменениями, а именно, введением капитализма в Сербию. Тем не менее, три небольших османских торговых центра, — которые слились в середине 19-го века, сформировав сеть торговых улиц, составляющих тогда центральную часть Белграда, — и сегодня находятся в непосредственной близости от центра города. В конце 19 и начале 20 веков торговые улицы полностью занимали центральную часть Белграда, которую сразу после Первой мировой войны называли «городом».

Ключевые слова: торговля, магазин, дучан, чаршија, торговая улица, форма торговых площадей, урбанизация.

**Zlata Vuksanović-Macura
Jovana Todorić**

**URBANIZATION AND THE CHANGE OF COMMERCIAL SPATIAL PATTERNS IN
SERBIA IN THE 19TH CENTURY**

Summary

The paper outlines the changes of commercial spatial patterns in Serbia in the 19th century, brought about by the urbanization process. It presents an analysis of the ways in which population growth in urban areas and other factors, as well as the resulting expansion of the urban territory and the transformation of the already existing structures and functions, were reflected on the physical framework for commercial activities and the space in which they were taking place. Based on cartographic materials and written sources, it traces changes in the form and contents of Ottoman-type commercial urban centres (*čaršija*), which were transforming, in many Serbian towns, throughout the 19th century, into commercial streets with modern specialized shops. Gradual liberation from Ottoman rule and the conquest of independence, as well as the departure of Turkish and settlement of Serbian population in towns, were important for the intensive transformation of urban structures. Along with the remaining Ottoman commercial urban centres, new ones were established; in the mid-19th century, they were connected into a common network, forming towns' business and commercial nuclei. The period between 1867 and 1914 was marked by the reconstruction of Serbian towns. The central urban fabric was reconstructed to varying degrees: at some places, the form of the Ottoman settlement was retained, while towns and small settlements in the country that had already become the Kingdom of Serbia greeted the end of the 19th and the beginning of the 20th century virtually stripped of any indication of their former Oriental urban matrix and its architecture. The transformation of urban settlements from declining Oriental towns into modest European cities was the paramount result of the Serbian 19th century. Special attention is paid to the understanding of these processes in Belgrade, where the network of former commercial centres gradually transformed into the capital's commercial and business nucleus. The mid-19th century was a turning point in Belgrade's transformation. The year 1867 brought a new planning style that reflected the aspiration of the Principality for modernization and Europeanization. The improvement of Belgrade's central urban fabric and the system of local centres was also supported by

economic changes – namely by the introduction of capitalism in Serbia. Nevertheless, the three small Ottoman commercial centres that merged in the mid-19th century to form a network of shopping streets in what was then Belgrade’s central area have remained the closest city centre to this day. By the late 19th and early 20th century, the shopping streets completely covered Belgrade’s central zone, which became referred to as the ‘City’ soon after World War I.

Keywords: Trade, shop, çarşı, commercial street, spatial pattern, urbanisation.

УРБАНИЗАЦИЈА У ИСТОЧНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Издавачи:

Историјски институт Београд
Државни универзитет за архитектуру и грађевину (ННГАСУ) Нижњи Новгород

За издавача

проф. др Александар Раствојић, директор Историјског института

Секретар Редакције

Снежана Ристић

Лектура текстова на српском језику

Милица Симић

Лектура текстова на руском језику

Јовица Миљковић

Превод резимеа на руски језик

Елена Фролова

Превод резимеа на енглески језик

Татјана Ћосовић

Компјутерска припрема за штампу

ИСТОК дизајн, Београд

Штампа

„СВЕН“ доо, Ниш

Тираж

400 примерака

ISBN 978-86-7743-134-1

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

94:711.4(4-11)(082)

94:711.4(4-12)(082)

911.375(4-11)(082)

911.375(4-12)(082)

94(4-11)(082)

94(4-12)(082)

УРБАНИЗАЦИЈА у Источној и Југоисточној Европи / одговорни уредник Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин. - Београд : Историјски институт ; Нижњи Новгород : Државни универзитет за архитектуру и грађевину (ННГАСУ), 2019 (Ниш : Свен). - 256 стр. : илустр. ; 24 см. - (Зборник радова / Историјски институт, Београд ; књ. 40)

На спор. насл. стр.: Урбанизација в Восточной и Юго-восточной Европе. - Тираж 400. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-7743-134-1 (ИИ)

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Урбанизација -- Источна Европа -- Зборници б) Урбанизација -- Југоисточна Европа -- Зборници в) Градови -- Развој -- Источна Европа -- Зборници г) Градови -- Развој -- Југоисточна Европа -- Зборници д) Источна Европа -- Зборници е) Југоисточна Европа -- Зборници

COBISS.SR-ID 282033420